

INSTITUT ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM SRBIJE
INSTITUTE OF ARCHITECTURE AND URBAN & SPATIAL PLANNING OF SERBIA

grupa
autora

STRATEŠKI
OKVIRI
ZA
ODRŽIVI
RAZVOJ
SRBIJE

BEOGRAD, DECEMBRA 2004. GODINE

ODRŽIVI PRIVREDNI RAZVOJ SRBIJE

Miroljub Hadžić
Slavka Zeković¹

SUSTAINABLE ECONOMY DEVELOPMENT OF SERBIA

This paper offers a critical analysis of the strategic framework for long-term economic development of Serbia, of the role of strategic development in the success of the transition process, and the consequences of the lack of a development strategy. The strategy of long-term economic development of Serbia, as a programme intended to designate the economic and development policy of the state, is analysed with the aim of finding an acceptable formulation of development strategy. The authors consider various approaches and propose a strategy for Serbia in the period of transition towards market economy. They also point out that, in the period of transition from a government-planned towards a market economy, strategy should be given greater importance than in periods that do not represent turning points, because of the greater possibility of incorrect policy making, potential conflicts of interest groups, reaching sustainable development, and maximizing prosperity. The authors take into account the advantages and disadvantages of the radical and of the gradualist approach to transition and propose formulating a development strategy that would contain combined elements of plan and market mechanisms. They believe that the process of transition lacks a clear development strategy, and that the quality of the existing development strategy of Serbia until 2010 is such that it cannot be understood as a serious approach to the transition issue. The authors stress the consequences of undergoing transition without a development strategy, that include inappropriate dynamic and sequence of reforms; a lack of coordination between development policy, macroeconomic policy, market reforms, and spatial planning policy; higher costs of transition, insufficient rate of economic growth, etc. They offer proposals for a comprehensive development framework (CDF) and for strategic planning of territorial industrial development.

Key words: development strategy, transition, strategic planning, sustainable development

UVOD

Strateško promišljanje razvoja pruža privrednim subjektima naznake za ekonomsku i razvojnu politiku koju će država preduzimati u narednom višegodišnjem periodu. Strategija je za kreatore i realizatore makroekonomskih i razvojnih politika usmerenje i okvir u kojem se kreću, prvenstveno na temelju korespondencije između predviđenog i realizovanog, a za menadžere na mikronivou indikacija budućih politika i budućeg privrednog ambijenta.

¹ dr Miroljub Hadžić, naučni savetnik, Meinl Capital Advisors AG, Beograd;

dr Slavka Zeković, naučni saradnik, IAUS, Beograd.

U procesu tranzicije privrede iz administrativno - planske u tržišnu, strategija dobija na značaju, jer je mogućnost pogrešnog vođenja politike izraženija, sukobi interesnih grupa učestaliji. Strategija omogućava viševarijantni pristup razvoju i dinamičku razradu redosleda poteza. Njen cilj je neutralisanje osnovnih konflikata, postizanje održivog razvoja i maksimiziranje blagostanja.

Proces tranzicije privrede, u koji se po prvi put ušlo sa iskrenim namerama da se i realizuje nakon političkih promena oktobra 2000. godine, odvija se bez jasne strateške koncepcije razvoja. To se može označiti kao najozbiljniji nedostatak sadašnje faze tranzicionog procesa. Posledice ovakvog pristupa se svode na gubljenje dragocenog vremena i energije, nepotrebno zaoštavanje već izraženih konflikata, suboptimalnu stopu rasta i, u krajnjoj instanci, postoji mogućnost da dođe do neizvesnog krajnjeg ishoda u pogledu prelaska na tržišni način privređivanja.

Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije je pristupilo kreiranju «Strategije razvoja privrede Srbije do 2010. godine» (8). Međutim, iz dva osnovna razloga pomenuti dokument ne predstavlja pravi odgovor na postavljeno pitanje «kako sprovesti tranziciju?» Prvo, svojim kvalitativnim dometima ona ne predstavlja dovoljno ozbiljan pristup ovom pitanju. Drugo, ni Vlada, koja je inicirala izradu strategije razvoja, nije našla za shodno da ovaj dokument usvoji kao zvaničan akt.

Šta bi se u takvim okolnostima moglo učiniti? Zbog ozbiljnosti napred navedenih negativnih posledica trebalo bi započeti izradu oficijelne strategije i po cenu zakašnjenja, jer bi donekle bar delom bile neutralisane do sada materijalizovane negativne posledice. Ne može se pretendovati da se u autorskom članku pruži sveobuhvatna slika kako strategija privrednog razvoja treba da izgleda. Međutim, moguće je na osnovu kritičke analize postojećeg dokumenta, ukazati na zamke koje treba izbeći i, svakako, dati osnovnu skicu sadržaja strategije.

VAŽNOST STRATEGIJE RAZVOJA ZA USPEŠNOST TRANZICIJE

U periodu tranzicije privrede iz administrativno-planske u tržišnu, važno je odgovarajuće kombinovanje elemenata planskih i tržišnih mehanizama u koncipiranju privrednih tokova. U savremenim uslovima, veliki broj visokorazvijenih tržišnih privreda pribegava planskom mehanizmu usmeravanja na različitim nivoima upravljanja i u različitom obimu, što se usklauđuje sa tradicijom, prirodom političkog sistema na vlasti, istorijskim iskustvom i drugim faktorima, na šta ukazuje Madžar Lj. at al. (12). Kao najznačajniji razlozi za suboptimalno delovanje tržišta u privredi i stoga kombinovanje tržišnih i planskih elemenata upravljanja razvojem, Filipović M. at al. (2) navodi:

- prirodne monopole, kod kojih tržišni mehanizam i odnosi ponude i tražnje ne dovode do optimalnih rešenja, naročito u pogledu proizvodnje i alokativne efikasnosti;
- delatnosti sa velikim eksternim efektima, kao što su infrastrukturni sistemi, telekomunikacije, javni saobraćaj;

- očuvanje životne sredine, kao oblast u kojoj prepuštanje delovanju tržišnih mehanizama ne dovodi do optimalnih rezultata u uslovima sve oskudnijih prirodnih resursa, pre svih vode, energije i vazduha.

U novije vreme, u Evropskoj uniji značajni su koordinacija i usklađivanje opštih i posebnih interesa i politika, čemu teže da se prilagode i zemlje kandidati ili budući kandidati za članstvo u EU. U uslovima stvaranja jedinstvenog tržišta Evrope, na kome nema prepreka za protok ljudi, roba i kapitala i gde su naglašene mere deregulacije i antimonopolnog zakonodavstva, makroekonomske i razvojne politike dobijaju supranacionalni karakter, a strategija i mere pojedinačnih država članica su u najvećem stepenu usklađene. Prema Vujošević M. (19), Unija još uvek predstavlja svojevrsitan 'nedovršeni entitet', iako su dosadašnji procesi harmonizacije i integracije doveli do nepovratnog trenda od 'saveza država' ka 'saveznoj državi' sa unifikovanim pravnim sistemom. S obzirom na težnju naše zemlje za sticanjem statusa članice EU u skoroj budućnosti, strategija privrednog razvoja, kao i kreiranje razvojnih i makroekonomskih politika, treba da budu koncipirane na način i sa sadržajem usklađenim sa zahtevima koje postavlja članstvo u EU.

U zemljama u tranziciji tokom protekle decenije došlo je do trenda minimiziranja do tada prenaplašenog planskog mehanizma. Ovakva tendencija bila je prisutna naročito u početnim godinama tranzicije, kada je kao dominantan bio prihvaćen pristup «šok terapije», čiji su najveći zagovornici bili predstavnici međunarodnih finansijskih organizacija, pre svih MMF-a i Svetske banke, a među ekonomskim teoretičarima Saks Dž., Lipton D., Kornai J. U to vreme, početkom 1990-tih, insistiralo se na radikalnim i brzim reformama, gde se nisu razrađivale pojedinačne mere i njihov redosled, a opšti okvir tranzicije je samo u grubim crtama bio razrađen: prvo stabilizacija, potom privatizacija i restrukturiranje. Ovakva radikalna tranziciona strategija, međutim, naišla je na brojne prepreke, pre svega u socijalnoj sferi. Naročito su dovedeni u sumnju recepti međunarodnih finansijskih organizacija na primeru Rusije i zemalja bivšeg SSSR-a. Centralna pitanja oko kojih se povela rasprava među ekonomskim ekspertima Nellis J. (15), Stiglitz J.E. (18) su: prvo, brzina i redosled poteza u tranziciji, drugo, pitanje privatizacije i osnovnog modela privatizacije i treće, pitanje načina i redosleda koraka u privatizaciji i restrukturiranju velikih preduzeća.

U novije vreme, ono što se označava kao «tržišni fundamentalizam» u velikoj meri je prevaziđeno, a prema Vujošević M. (19) «u uslovima gde među elitama dominira tzv. liberalistički diskurs generalno antiplansko raspoloženje u ovim zemljama ponegde poprma začuđujuće dimenzije, dotle da se čak izbegava korišćenje reči planiranje zbog njenih ideoloških konotacija prema tzv. modelu GOSPLAN planiranja (gosudarstvenaya planirovka, ruski)». Naime, umesto insistiranja na isključivom delovanju tržišnih mehanizama, u novije vreme prevagu odnose ekonomisti koji zagovaraju uravnoteženiji pristup tranziciji - Stiglic J., Gupta, Nelis A. (15, 18). U pogledu brzine i redosleda koraka, Hadžić M. (10) ukazuje da oni zagovaraju postupnost i značaj izgradnje tržišnih institucija i zakonodavstva, u

pogledu osnovnog modela privatizacije one modele koji minimiziraju socijalne troškove, kao i značaj prevazilaženja konflikata između najvažnijih interesnih grupa i minimiziranje socijalnih troškova tranzicije i njihovom ravnomerniji raspored radi obezbeđivanja očuvanja društvenog konseknzusa. Otuda bi se insistiranje na "šok terapiji", radikalnim i brzim promenama početkom novog milenijuma (što je osnovna karakteristika oficijelnog pristupa tranziciji u Srbiji), bez jasno definisane strategije tranzicije i, šire posmatrano, strategije privrednog razvoja, moglo označiti kao zakasnelo pomodarstvo, a u sadržajnom pogledu kao "tržišni fundamentalizam", koji je u najvećoj meri kao pristup prevaziđen.

Upravljanje složenim sistemima privrede i društva u celini, superiornije je uz odgovarajuću strategiju razvoja, koja služi kao osnovni plan za preduzimanje adekvatnih koraka, definisanih ciljeva i merenje postignutih rezultata sa zacrtanim zadacima. To služi za korigovanje mera i redosleda poteza u korist efikasnijih. Minimiziranje planske funkcije, kojoj je imanentno formulisanje razvojne strategije, ili negiranje njenog bilo kakvog značaja i oslanjanje isključivo na tržišne mehanizme upravljanja privredom, može za posledicu imati niže od optimalnih stopa rasta, stvaranje otpora kod nosećih društvenih grupa prema «projektu» tranzicije, gde se ne vidi kada, kakvu i koliku kompenzaciju će dobiti one društvene grupe koje u prvi mah gube zbog ulaska u proces tranzicije. Najgora posledica nipoštavanja planske funkcije u upravljanju privrednim razvojem može biti silazak sa scene nosilaca procesa tranzicije u političkom smislu i vraćanje toka istorije unazad.

Formulisanje razvojne strategije i korišćenje planskih i tržišnih elemenata u upravljanju privredom i njenim razvojem u procesu tranzicije važno je iz sledećih razloga:

- zbog doprinosa u prevazilaženju konflikata inherentnih privrednom razvoju u fazi tranzicije - najizrazitiji konflikt u periodu tranzicije postoji kod težnje za što bržim restrukturiranjem. To otvara problem viškova zaposlenih i nastojanja da sve relevantne socijalne grupe budu na dobitku u što kraćem roku. U tom smislu strategija razvoja omogućava izbor varijanti koje pomenuti konflikt svode na najmanju moguću meru;
- strategija tranzicije i privrednog/društvenog razvoja omogućava, ukoliko zadovoljava zahteve najvažnijih socijalnih grupa i njihovih nosilaca, konstituisanje i očuvanje socijalnog konsenzusa. Konsenzus omogućava da se radi ostvarivanja ciljeva razvoja privremeno žrtvuju zahtevi pojedinih interesnih grupa i neutrališu pritisci za ubrzanim rastom realnih zarada (u odnosu na rast društvenog proizvoda) od strane sindikata koji bi išao na račun stabilnosti i brzine privrednog razvoja;
- oficijelna razvojna strategija omogućava viševarijantni pristup razvoju. Ukoliko, kao sada kod nas, ne postoji strategija tranzicije i razvoja, onda se pojedinim rešenjima i merama makroekonomske i razvojne politike pristupa isključivo, što otvara prostor za sukobe socijalnih slojeva, narušavanje konsenzusa i silazak sa scene nosilaca tranzicionih promena. Strategija formuliše alternativne pravce za postizanje ciljeva, na osnovu više scenarija razvoja. To olakšava tripartitne pregovore (država - poslo-

davci -sindikati) oko pravaca razvoja, pojedinačnih mera, omogućava lakše korekcije razvojne i ekonomske politike «u hodu», ukoliko mere ne daju planirane rezultate;

- implementacija tranzicionih koraka lakša je i kvalitetnija sa strategijom razvoja. Ukoliko se pripremi plan koraka i njihov redosled lakše je sprovođenje mera razvojne i ekonomske politike, jer je prisutna njihova koordinacija- mere i koraci su ne retko sa oprečnim posledicama ili izazivaju posledice sa vremenskim pomakom (*time-lag*);
- lakša i bolja je merljivost rezultata i preispitivanje politika. Prema Svetskoj banci (20), sve veći značaj daje se merenju projektovanog i realizovanog kao rezultante sprovođenja politika, u nameri da se mere i aktivnosti razvojne i ekonomske politike koriguju radi boljih rezultata.

POSLEDICE NEDOSTATKA RAZVOJNOG KONCEPTA

Tokom protekle decenije domaća privreda se nije ozbiljnije transformisala u pogledu prelaska na tržišni način privredivanja. Tranzicioni koraci započeti tokom ranih 1990-tih godina, zbog spoljnih okolnosti i nedefinisanog odnosa vlasti prema tranziciji, imali su «podi-stani» karakter. Zbog toga je domaća ekonomija od pionira tranzicije početkom 1990-tih godina, krajem te decenije svrstana na začelje-u treću grupu tranzicionih privreda po dometima tržišnih reformi. Poznato je da je odnos snaga političkih zagovornika i protivnika tržišne reforme i ključ uspeha tranzicije. Zbog delovanja reformskih mera, koje nikada nisu neutralnog karaktera, u različitim fazama tranzicionog procesa javljaju se «gubitnici» i «dobitnici». Dobitnici su obično nova mala i srednja preduzeća, privatno preduzetništvo, preduzeća formirana putem direktnih stranih investicija, neki društveni slojevi. Postoje dve vrste gubitnika-uticajni i oni koji to nisu (1). Prvi raspolazu moćnim sredstvima kojima mogu reformu da zaustave i pretvore je u kvazi reformu tipa «kreni-stani», čime ona više nije održiva i daleko je od pune tržišne privrede. Pojedini ekonomisti Galić J., Radovanović M., Fabris N. (3), postavili su pitanje da li je tokom protekle decenije uopšte nešto ozbiljnije i postignuto.

Nakon političkih promena do kojih je došlo oktobra 2000. godine, otvorena je snažna potreba za ubrzanom transformacijom privrede. Nakon godina političke krize stvorene su realne šanse za ubrzanje razvoja. Pretpostavka za to bio je povratak zemlje u međunarodno okruženje, pre svega u međunarodne finansijske organizacije. Prema Begović B. (1) formulisanje i sprovođenje makroekonomske politike u našoj zemlji nadgleda MMF, u okviru EFF aranžmana, uz zaključak «da su rizici buduće makroekonomske politike relativno mali, imajući u vidu da su domaće monetarne vlasti pokazale privrženost punoj saradnji sa MMF-om». Prema Begović B., (1), prava reforma je počela sa demokratskim promenama 2000. i bila je zasnovana na obrađenim tranzicionim iskustvima istočnoevropskih zemalja. Prva faza ove reforme zasnivala se na reformi ekonomskih politika. Zbog političke prekretnice u Srbiji 2003.godine, konsolidacije antireformskih snaga, postavlja se pitanje daljih tranzicionih promena. U narednom periodu predstoji teža faza reforme- sveobuhvatna institucionalna reforma (1).

U proteklom periodu napravljeni su ozbiljni koraci u pravcu tržišnog transformisanja privrede. Kao takvi se mogu oceniti liberalizacija spoljne trgovine, liberalizacija unutrašnjeg tržišta, Zakon o privatizaciji, Zakon o stranim ulaganjima, izmene poreskih propisa. Globalno, međutim, tranzicioni koraci se mogu oceniti sporadičnim, nedovoljnim i bez jasnog strategijskog okvira. Upravo nedostatak jasne razvojne strategije-tranzicione strategije se može oceniti kao najvažnija karakteristika i najozbiljnija mana tekuće ekonomske situacije. Vlade na saveznom i republičkom nivou nisu pripremile opštu, sveobuhvatnu strategiju razvoja, gde bi osnovna poluga bila strategija tranzicije. Zbog toga se država reformama bavi parcijalno, bez jasne vizije šta bi trebalo da budu naredni koraci, a nejasne su i posledice koje će promene izazvati.

U osnovi nedostatka razvojne strategije i nekoordinisanog sprovođenja makroekonomskih i razvojnih politika stoji neoliberalni pristup, prevaziden u novije vreme i aktuelan u tranzicionim privredama početkom 1990-tih godina. Ovaj pristup nametnut je kao preovlađujući i otuda je svako pominjanje strategije ili koncepcije razvoja (tranzicije) ocenjivano kao neprihvatljivo «bogohuljenje» protiv tržišta, jer se tržište i njegove zakonitosti simplifikuju i svode na anarhičnu atomiziranu privredu, a svaka strategija ili razvojna koncepcija neopravdano poistovećuje sa planiranjem i planskom privredom (*videti Hadžić M. (10)*).

Posledice sprovođenja tranzicije bez (jasne) strategije razvoja i jasnog redosleda koraka mogle bi biti brojne i veoma ozbiljne:

- reforme bi mogle biti sporadične, jer bi moglo doći do situacije u kojoj kreatori i nosioci procesa sprovođenja reformi prenebregavaju ili nisu svesni celine reformskih poteza i nekih važnih, a naoko manje bitnih poteza koje je neophodno povući, kao i njihovog redosleda, koji je bitan za uspeh reformskih koraka. Tako se događa da je kod nas daleko odmakla reforma u oblasti liberalizacije domaćeg tržišta i spoljnotrgovinskog režima, nešto manje privatizacija, a najmanje proces reforme finansijskog sistema i izgradnje finansijskih institucija;
- nekoordinisanost razvojne politike, makroekonomskih politika i tržišne reforme - odsustvo strategije razvoja i razrađenog redosleda koraka u procesu tržišnog prilagođavanja može veoma lako da dovede do toga da pojedine mere deluju nesaglasno ili kontradiktorno. Tako je, npr., radikalna liberalizacija spoljnotrgovinskog režima sprovedena veoma brzo nakon političkih promena krajem 2000. godine;
- gubljenje vremena na objašnjenje i diskusiju oko svake ozbiljnije mere ili promene politike. Priprema i kreiranje sveobuhvatne strategije privrednog i društvenog razvoja angažuje veliki broj ljudi, zahteva vreme i velika materijalna sredstva, ali nakon usaglašavanja njenog sadržaja i redosleda koraka nema gubljenja vremena na diskusije oko reformskih koraka, a bez sagledavanja celine reformskih poteza;
- narušavanje konsenzusa najistaknutijih socijalnih grupa - bez jasne sveobuhvatne razvojne strategije mere se preduzimaju bez međusobne veze i u vremenskim koracima

- koji ne moraju biti jasni najvećem broju zainteresovanih. U trenutku kada je donet Zakon o privatizaciji (2001. godine) nije postojala oficijelna razvojna strategija. Višemesečna diskusija koja je bila nepotrebna, pokazala je da koncept privatizacije, usmeren prvenstveno na inostrane potencijalne strateške partnere, može da naruši konsenzus stvoren nakon političkih promena oktobra 2000. godine;
- viši su troškovi tranzicije - sprovođenje reforme bez jasne strategije razvoja može da se suoči sa ozbiljnim socijalnim troškovina tranzicije i opterećuje ukupnu reformu do mere da je može dovesti u pitanje. Tako je, istovremeno zatvaranje četiri najveće domaće banke, iako opravdano sa stanovišta nedostaka sredstava za sprovođenje njihove rehabilitacije, bilo nepromišljeno u tom smislu što mu nije trebalo pristupiti istovremeno, već je bilo potrebno sprovesti ga kroz dinamički razdvojen redosled poteza radi smirivanja tenzija (viškovi radne snage);
 - rezultanta tranzicije bez strategije je suboptimalna stopa rasta društvenog proizvoda -bez razrade sveobuhvatnog koncepta razvoja i redosleda koraka ne može se očekivati postizanje optimalnih stopa rasta. Bez sagledavanja celine reformskih poteza, poreska reforma koja je sprovedena 2001. godine nije računala sa izrazitim rastom budžetskih prihoda. Zbog toga nije sprovedena korekcija poreskih stopa na niže, pa je opterećenje privrede i stanovništva ostalo isto kao i ranije (mereno učešćem poreskih prihoda i javne potrošnje u društvenom proizvodu), što za posledicu nije imalo dodatni rast, već gušenje privrede pod teretom nesmanjenih obaveza i istovremenog uvođenja veće poreske discipline;
 - pojava tzv. «tranzicione recesije» u početnim fazama tranzicije, kao posledica restrukturiranja preduzeća, pada nivoa proizvodnje, društvenog proizvoda. Prema iskustvu istočnoevropskih zemalja, ova recesija uslovljena je negativnim stopama privrednog rasta, odnosno procesom kojim se iz neefikasnih preduzeća angažuju "zdravi" delovi i resursi u novoformiranim firmama. Na ovaj način se obezbeđuje održivi privredni rast i dostizanje nivoa društvenog proizvoda na početku tranzicije. Drugim rečima, nova privatna preduzeća postaju "generatori" održivog privrednog rasta. Prema Begović B., (1) tranziciona recesija se ne može izbeći, a u Srbiji je usledila bez tranzicije i pre tranzicije, kao posledica političkih događaja tokom 1990-tih, ratova, međunarodnih sankcija i dr. U 2000. godini, nakon političkih promena, kada je nastavljena reforma, nivo ukupnog društvenog proizvoda i društvenog proizvoda per capita bio je 40% vrednosti iz 1990. godine. Begović B., (1) postavlja pitanje da li će u godinama koje slede privreda Srbije iskusiti pravu drastičnu tranzicionu recesiju i prognozira da se u Srbiji neće beležiti negativne stope rasta. Odgovor na ovo pitanje mogla bi da pruži sveobuhvatna strategija razvoja i tranzicije;
 - ukoliko se greške makroekonomske i razvojne politike i sprovođenja reformskih koraka nagomilaju, onda se može u sumnju dovesti i krajnji rezultat sprovođenja reformi. Ukoliko se ne sprovodi smisljena politika, već iznuđena, sa zakašnjenjem ili nekoordinisano, uz negativne posledice po privredni rast, onda će socijalne tenzije jačati, pa se može dogoditi da nosioci reformskih koraka sidu sa

političke scene i pre sprovedenih ključnih poslova tranzicije (što se obistinilo početkom 2004. godine).

KRITIČKI OSVRT NA STRATEGIJU PRIVREDNOG RAZVOJA SRBIJE DO 2010. GODINE

Iako je Vlada Republike Srbije inicirala izradu "Strategije privrednog razvoja Srbije do 2010. godine" (8), dokument pripremljen od strane ekspertskog tima koji je formiralo Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj, nikada nije usvojen na Vladi kao predlog niti prosleđen nekoj drugoj instanci, kao što je Skupština, pa se ne može smatrati oficijelnom strategijom razvoja. Dakle, oficijelne strategije razvoja i strategije tranzicije u Srbiji nema.

Zakonske obaveze za izradu razvojnih (planskih) dokumenata nema još od početka 1990-tih godina. Posledice nedovoljne uključenosti eksperata u oblasti izrade razvojnih dokumenata su u Predlogu strategije vidljive i svode se na nizak stručni nivo, sa stanovišta tehnike i tehnologije izrade razvojnih dokumenata. U uvodnom delu ukazano je na metodologiju koja je korišćena i karakterističan pristup koji ekonomisti ne retko nazivaju «inžinjerskim pristupom». On se ogleda u tome što je sadržaj dokumenta neodgovarajući, a svodi se na spisak razvojnih potreba u kadrovskom i tehnološkom smislu, za šta se u delu mera i politika formuliše neophodan nivo investicija. Za svaki analizirani sektor - privrednu granu, formulisane su potrebe u kadrovskom i investicionom smislu. Reč je o spisku želja autora kojima se zadovoljavaju ciljevi razvoja postavljeni od strane predlagača, a ne o ozbiljnom razvojnom pristupu koji polazi od ograničenja i razvojnih potencijala, kojima se kroz mere i politike dolazi do ciljeva razvoja, kao što su određene stope rasta i nivo razvijenosti. Razvojni ciljevi postavljeni su tako da se u određenom roku sustignu tranzicione privrede u okruženju za kojima nakon izgubljene decenije u razvojnom smislu zaostajemo, onda su tome podređene dinamika razvoja i drugi relevantni parametri. Sve u svemu, daleko od realnosti.

Vizija i ciljevi razvoja privrede Srbije formulisani u "Strategiji privrednog razvoja do 2010. godine" (8), daju prednost održivom razvoju privrede Srbije, u smislu postizanja stalno održivog rasta, ne i integralnog pristupa izučavanju složenih društvenih, ekonomskih i ekološko-prostornih pitanja u periodu tranzicije ka tržišnom privređivanju. Nedovoljno su jasni pogledi oko uloge tržišta, privatnog vlasništva i stranih ulaganja. Zbog svega toga nije jasno koja razvojna opcija je uporište "Strategije...". Čini se da je bila neophodna razrada tržišne, planske i mešovite varijante strategije razvoja u narednom periodu. U potencijalnoj opciji mešovite privredne strategije paralelnu i odgovornu ulogu imaju i država i preduzeća, posebno nova mala i srednja preduzeća, uz kombinovanu ulogu tržišta i adekvatnu zaštitnu politiku države prema ključnim akterima procesa restrukturiranja i privatizacije. Nasuprot ovome, takva opcija nije ni u naznakama u "Strategiji".

U tranzicionom pogledu, ponuđena koncepcija ne korepodira ni sa ranijom, ni sa novijom koncepcijom prelaska na tržišni način privređivanja. To znači da predlog «Strategije privrednog razvoja Srbije do 2010. godine» nije

oslonjen na neoliberalni pristup, koji je bio karakterističan i dominirajući početkom 1990-ih godina. U ponuđenom dokumentu nema ni reči o prelasku na tržišni način privređivanja "u jednom skoku", o "tranzicionom šoku" ili "radikalnom pristupu" tranziciji, gde se oslonac stavlja na brzinu i radikalnost reformi, bez obzira na delimičnu pripremljenost tranzicionih koraka i njihov redosled, a zapravo se oslonac stavlja na korišćenje konsenzusa koji je postignut oko potrebe za prelazak na tržišnu ekonomiju i forsiranje entuzijazma za promenama, koji postoji u nosećim društvenim slojevima. S obzirom na to da je pristup u Strategiji... jednostran, isključivo ekonomski, moglo bi se govoriti posredno o karakteristikama neoliberalnog prizvuka strategije. Ponuđena razvojna koncepcija se ne oslanja na, u novije vreme preovlađujući, gradualistički pristup tranziciji. Tri su ključna pitanja na kojima se ovaj pristup određuje prema tranziciji, postepen prelazak na tržišni način privređivanja, zavisno od brzine kojom se izgrađuje odgovarajuće zakonodavstvo i institucije tržišne privrede; preovlađujući model u privatizaciji, u kojem se prednost daje insajderskom modelu privatizacije, jer obezbeđuje manje socijalne troškove i ne narušava tako grubo konsenzus najvažnijih interesnih slojeva stanovništva; i redosled koraka u privatizaciji velikih preduzeća, gde se prvenstvo daje privatizaciji u odnosu na restrukturiranje preduzeća. Ponuđena strategija ne odgovara na ova ključna pitanja tranzicije i tu se ne opredeljuje ni za radikalni, ali ni za postupan pristup. Zato se ima utisak pokušaja zadržavanja pozicije neutralnosti u odnosu na dva ponuđena, vladajuća koncepta. Na taj način dobijena je razvojna koncepcija, koja ostavlja najpre utisak akademizma, koji u ovom slučaju nema pozitivno značenje. Ovakav utisak ogleda se u dosta apstraktnoj i realnosti dalekoj slici društva i ekonomije.

Naročito je u dokumentu primetno zanemarivanje problema i ograničenja tranzicionog perioda. Očigledno je da su kreatori strategije minimizirali troškove i otpore koji se neminovno javljaju prilikom prelaska na tržišni način privređivanja, pogotovo one socijalnog karaktera. Zbog toga ovako formulisan dokument ne može ni odgovoriti na izazove koji se postavljaju pred kreatora i realizatore razvojne i ekonomske politike. To ih stavlja u inferioran položaj, uz bojazan od negativnog konačnog ishoda, zbog nepreduzimanja mera za neutralisanje ovih problema i ograničenja.

Kada je u pitanju industrijski razvoj, tzv. "neuralgične tačke" u ekonomiji imaju i svoj "prostorni izraz":

- proces privatizacije ima direktan upliv na elemente prostorne, urbane/naseljske strukture, promene strukture delatnosti, zaposlenost (nezaposlenost), socijalne probleme, korišćenje javnih dobara i resursa, preizgrađenost pojedinih prostora, kretanje cena nekretnina i dr.;
- odsustvo koordinacije ekonomskih politika i politika urbanog razvoja, prostornog razvoja, regionalnih politika, politika inovacija, politika korišćenja građevinskog zemljišta i dr.- opšte poznata je činjenica da su mehanizmi i poluge prostornog razvoja na instancama izvan domena prostornog planiranja;
- razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) sektorski i prostorno prepušten je stihiji - uređene i opremljene lokacije

obično nisu obezbeđene, ne postoje egzaktna pravila izgradnje, put do pribavljanja urbanističkih uslova, saglasnosti, dozvola, je bremenit barijerama i sl. Potrebno je otklanjanje svih prepreka uz stvaranje institucionalnih pretpostavki efikasnog funkcionisanja i usmeravanja industrijskog razvoja i razmeštaja. Nedostaje adekvatna politika izmena industrijske/privredne strukture (kao motoa svih reformi ekonomije i društva) i prostornog razvoja industrije (i MSP) na strateškom i lokalnom nivou.

Izostale su procene da osnovne pretpostavke i strateški okviri budućeg razvoja Srbije do 2010. u periodu tranzicije društva i ekonomskog sistema ka tržišnom privređivanju, imaju posledice u:

- domenu strateškog planiranja prostornog razvoja industrijske delatnosti (pristupa, metoda, kriterijuma, lokacionih faktora, lokacionih formi i prostorne organizacije, implementacije i dr.),
- interaktivnom odnosu procesa privatizacije i prostora i regulaciji svojinskih pitanja (privatizacija i njen uticaj na transformaciju ključnih elemenata prostora - regionalne i lokalne strukture privređivanja, vrste i tipa delatnosti, zapošljavanje, nastanka viškova zaposlenih, nezaposlenosti, promene urbane matrice, značaja građevinskog zemljišta i lokacija, kretanja vrednosti nekretnina i sl.),
- oblasti zaštite životne sredine - primeni principa održivog razvoja na sektorskom nivou i nivou preduzeća (eko-efikasnost i korišćenje resursa/materijalnih inputa, zaštita javnih dobara, eliminisanje/ ublažavanje negativnih uticaja na kvalitet životne sredine i dr.).

U "Strategiji..." nije data nikakva važnost prostornim odrednicama razvoja, čak ni na nivou razvijenog-nerazvijenog područja, "koridora" i "punktova" razvoja, zaštite životne sredine i dr. Prema osnovnom konceptu razvoja sektora, ostaje potpuno nejasno pitanje usmeravanja teritorijalnog razvoja industrijskih investicija. Indirektno pretpostavke i ideje «tržišnog fundamentalizma» koje provejavaju kroz dokument, imaju svoje paralelno uporište i prostorni izraz u odredbama Zakona o planiranju i izgradnji Republike Srbije (22), putem promocije "investitorskog urbanizma", intencija da «investitori što pre dođu do saglasnosti za izgradnju» putem izrade urbanističkih projekta, svođenja rešavanja kompleksnosti planiranja razvoja prostora i alokacije ulaganja uglavnom na urbanističke projekte.

Ono što možda najviše smeta u vreme kada se pristupa izradi studije o izvodljivosti za buduće priključenje članstvu u Evropskoj uniji, jeste činjenica da dokument, i pored verbalnog zalaganja, ne korespondira (ili vrlo malo i sporadično) sa veoma obimnim zahtevima koje pred sadašnje i buduće članice postavlja Unija. To se odnosi prvenstveno na obaveze koje pred zemlju postavlja privredna regionalna saradnja kao okvir preko kojeg će se zemlje Jugoistočne Evrope dovesti u fazu zrele za učlanjenje, a sadržajno na okvire vođenja razvojnih politika u oblastima energetike, zaštite životne sredine, infrastrukture, prostornog razvoja, poljoprivrede itd. Jednom rečju, radi se o sadržaju primerenom održivom razvoju. To se takođe odnosi na set makro-ekonomskih politika, koje moraju polaziti od postulata

prihvaćenih u tržišnim privredama i u zemljama koje imaju nameru da se priključe Evropskoj uniji ili su već njeni članovi. U ovom slučaju radi se o velikom broju standarda i uzansi u vođenju politika. Sadržaj makroekonomskih politika ovih zemalja karakteriše jednoobraznost u pogledu ciljeva i modaliteta i supranacionalni karakter kojem teže (Vujošević M, (19). Moglo bi se argumentovati da bi u sadašnjoj fazi tranzicije i razvoja bilo preuranjeno podređivati razvojne i ekonomske politike i legalna rešenja zahtevima učlanjenja u Evropsku uniju. Međutim, polazeći od domaćeg iskustva, a pre svega od sporosti i polovičnosti u realizaciji, kao osnovnih karakteristika svega što se preduzima na fonu evropskih tendencija, trebalo bi se sa pomenutim zahtevima suočavati već sada, kako bi se što brže obezbedilo normalno funkcionisanje u evropskom okruženju.

U strategiji dominira sektorski orijentisan pristup pitanjima razvoja, bez naznaka ili pokušaja integrativnosti drugih važnih segmenta razvoja (socijalnih, prostornih, ekoloških i dr.). Pri tome nije korišćen nijedan opšti metod ili model razvoja za utemeljenost razvojnih pretpostavki, bar kao podrška ili argumentacija za strateške izbore, kao što su npr. projekcije makro varijabli, gravitacioni modeli, input-output modeli, metodi CBA (*cost benefit analysis*), scenariji razvoja i dr. Kvantitativne pretpostavke su često idealizovane (npr. učešće izvoza u strukturi društvenog proizvoda od 45%) ili nedovoljno realne, pa čak i nedovoljno istražene ili jednostavno neargumentovane. Zbog toga se postavlja pitanje o podobnosti predloženog strateškog izbora sektora za dostizanje razvojnih ciljeva. Evidentan je nedostatak analitičko -prognostičkog pristupa tranzicionim problemima i načina prevazilaženja postojećih strukturnih neusaglašenosti privrede, uz utisak postojanja pristupa tzv. nevidljive ruke koja će privredu Srbije uvesti u EU. Naime, zbog neutemeljenosti i neargumentovanosti pretpostavki, ocena, projekcija, i sam pristup u strategiji dobija karakter magijskog, tj. nedovoljno zasnovanog za dostizanje proklamovanih glavnih i izvedenih ciljeva privrednog razvoja.

U strategiji je veoma dobro razrađena koncepcija razvoja pojedinih sektora, do nivoa industrijskih grana i proizvodnje pojedinih proizvoda u okviru industrijske grane (ukupno 27 grana). Međutim u konceptu se nije našlo mesto za razradu tercijarnih delatnosti, koje u funkciji strukturnog prilagođavanja domaće ekonomije treba da imaju natprosečno brz razvoj i postanu tačka oslonca razvoja u budućnosti i oslonac privredne strukture. Ponudeni, do detalja razrađeni, koncept je dobrodošao ukoliko omogućava mobilizaciju nadležnih institucija i društvenih slojeva relevantnih za sprovođenje strategije. Međutim, makroekonomski dokument mora ponuditi jasnu i preciznu opštu koncepciju u koju se treba uklapati sa stanovišta pojedinačne nadležnosti. Procenjuje se da je ponuđena strategija previše fragmentizovana i bez jasno izložene opšte makroekonomske koncepcije tranzicije i ubrzanog razvoja.

Najbolja potvrda da je kod kreatora Strategije reč o tzv. inženjerskom pristupu koji poistovećuje industriju i privredu, odnosno industrijski i privredni razvoj, ogleda se u iskazu "time bi strategija industrijskog, odnosno privrednog razvoja

mogla da postepeno bude proširena u Strategiju društvenog razvoja Srbije".

U dokumentu su izabrana ukupno 23 privredna sektora, čija je koncepcija razvoja potom pojedinačno razrađena. Ovi sektori učestvuju u stvaranju društvenog proizvoda sa 70%. Ovo odražava statički pristup razvoju i izgradnji komparativnih prednosti nacionalne ekonomije, jer nije posvećena pažnja sektorima koji bi 2010. godine trebalo da stvaraju 70% društvenog proizvoda, već onim sektorima koji to sada čine. Bez obzira što je najpre analiziran mogućí razvoj globalne privrede u periodu za koji se izrađuje strategija, kao okvir u kojem će se razvijati nacionalna ekonomija, ove tendencije kojima domaća privreda treba da teži nisu uzete u obzir. Značajno je istaći da je jedan od ključnih problema domaće privrede njena teška privredna struktura, koju karakteriše preveliko učešće industrije (oko 40%), a u okviru industrije onih grana koje proizvode energiju i sirovine. Ova karakteristična privredna struktura stvaranja društvenog proizvoda, formirana je već početkom 1970-tih, a potom je preslikavana iz godine u godinu bez većih izmena. Istovremeno, razvijene i brzo razvijajuće privrede su 1980-tih i 1990-tih godina vršile strukturno prilagođavanje nacionalnih privreda stavljajući naglasak na tercijarne delatnosti. Ovo pitanje je veoma bitno, jer je dokument strukturiran tako da je, i pored obrade velikog broja privrednih grana potpuno izbačen niz bitnih tercijarnih delatnosti (trgovina, zanatstvo i stambeno-komunalna delatnost, finansijske usluge) koje u budućem razvoju treba da imaju natprosečan rast i koje u budućoj strukturi privrede zajedno sa ostalim tercijarnim granama treba da imaju preovlađujući udeo. Drugim rečima, veoma bitna komponenta tranzicije - strukturno prilagođavanje privrede i restrukturiranje preduzeća - nije našla mesta u formulisanju Strategije, već je umesto toga ponuđena "nužnost duboke i sveobuhvatne *rekonstrukcije* privrede Srbije", što je još jedan dokaz preovlađujućeg inženjerskog pristupa u Strategiji.

Umesto oslonca u razvoju na tercijarne delatnosti, dokument nudi da oslonac buduće privredne strukture Srbije budu sektori visokih tehnologija i specifičnih usluga: "agrokomples, fina hemija, farmaceutika, informaciono-komunikacione tehnologije, deo elektronske industrije i servisni sektor (saobraćaj, trgovina, turizam, posebne usluge)". Problem sa navedenim pristupom je delimična (ne)prihvatljivost sadržaja i obrazloženja. Davanje akcenta ovim sektorima se zasniva na njihovim multiplikativnim efektima, postojanju ljudskih potencijala i postojanju kompanija - nacionalnih lidera u ovim segmentima. Celina agrokompleska svakako ne može biti komparativna prednost domaće ekonomije, iako mogu njeni pojedini segmenti, pri čemu treba imati u vidu da je učešće primarnog sektora veliko u društvenom proizvodu (oko 20%). Takođe, celina sektora informaciono-komunikacionih tehnologija ne može biti komparativna prednost, već pojedini segmenti. Postoji kontradiktornost u isticanju tercijarnih delatnosti kao moguće komparativne prednosti, koja se sastoji u tome da uprkos takvom opredeljenju neke od najvažnijih delatnosti u uslugama nisu razrađene u Strategiji. Uz sve to, ponavlja se statički pristup stvaranju komparativnih prednosti, koji se

ogleda u činjenici da postoje u pojedinim oblastima preduzeća - nacionani lideri (dakle, ono što jeste), a ne polazi se od mogućih pravaca razvoja delatnosti u svetu (dakle, ono što će biti, odnosno ono što treba stvoriti).

Poseban problem u Dokumentu predstavlja mesto koje je dato svojoj ekonomiji i njenoj ulozi u privrednom razvoju. Neosnovana je pretpostavka od koje se polazi o značaju sive ekonomije tj. da je "...učešće sive ekonomije u stvarnom društvenom proizvodu Srbije 2000. godine bilo 40%". Postoje studije, između ostalih studije Ekonomskog instituta (6, 7, 8), koje sivu ekonomiju procenjuju na oko 1/3 društvenog proizvoda, a jedino u godinama hiperinflacije (1992. i 1993. godina) siva ekonomija je, po procenama, prevazilazila 40% društvenog proizvoda. Zbog precenjenosti, ono što bi se moglo nazvati realnim i optimističkim scenarijom razvoja se upravo razlikuje po osnovu odgovora na pitanje koliko su delatnosti iz sive zone preusmerene u legalne kanale. Jednostavno rečeno, precenjena je uloga koju preusmeravanje ekonomije iz sivih u legalne kanale može imati na dinamiku društvenog proizvoda. Uz to, prevelika su očekivanja od mogućnosti svodenja sive ekonomije na 20-30% u relativno kratkom roku, jer i zemlje u okruženju imaju visoko učešće sive ekonomije u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti, pa i razvijene (Italija). To tim pre nije moguće ukoliko se pristup u formulisanju fiskalne politike drastično ne izmeni, a ukupno učešće javne potrošnje i dalje zadrži na oko 50% ukupnog društvenog proizvoda, umesto na primerenih 38-40%, koliko bi se moglo očekivati da iznosi fiskalni kapacitet domaće privrede i stanovništva. Umesto ovakvog pristupa, koji je u očiglednom neskladu sa postojećim pristupom nadležnih institucija, u Strategiji se apostrofira šta između ostalog podrazumeva savremeni uspešni pristup konkurentskih strategija u formulisanju makroekonomskih politika, kod fiskalne politike naglašavajući "nizak budžetski deficit". To bi mogla biti tačka oslonca neke druge privrede u kojoj je fiskalni teret postavljen na nivo koji dozvoljava razvoj, tj. koji je usklađen sa mogućnostima poreskih obveznika da izdrže opterećenje. Na postojećem nivou razvoja, u prvom planu je upravo snižavanje javne potrošnje mereno njenim učešćem u društvenom proizvodu u relativno kratkom roku za najmanje 5-10 procentnih poena. Da je to tako ukazuje najbolje zaostajanje rasta društvenog proizvoda za potencijalno mogućim u godinama nakon političkih promena u zemlji i nakon započetih tranzicionih procesa. Mogućnost ozbiljnijeg snižavanja poreskih stopa nije iskorišćena, a moglo joj se pristupiti u očekivanju da po osnovu bržeg rasta društvenog proizvoda i jačanja poreske discipline država ostvari približan nivo javnih prihoda, što daje argumente da poreska reforma nije sprovedena. Najbolji dokaz da je postojao prostor da se ozbiljno snizi poreski teret govori i podatak da je u 2001. godini, umesto planiranog ozbiljnog deficita javne potrošnje od oko 5-6% društvenog proizvoda ostvaren minimalni deficit od oko 1% društvenog proizvoda.

Iznenadujuće je siromašan arsenal mera, pogotovo stimulativnih radi ubrzanja razvoja, koji je predviđen Strategijom. Karakterističan je primer zadržavanja navika iz perioda planskog upravljanja privredom, sa široko dostupnim

izvorima finansiranja: "omogućavanje širokog pristupa izvorima finansiranja industrijskih i poslovnih aktivnosti po povoljnim kamatnim stopama". Kao da se zagovara otvaranje stare "pandorine kutije" tzv. mekog budžetskog finansiranja, karakterističnog za sve planske privrede, uključujući i našu, gde su poslovne banke bile distribucione ustanove, koje su plasirale, privredi neophodna sredstva, a koja su se nakon toga kroz inflaciju ili na neki drugi, već poznati način, obezvređivala ili jednostavno otpisivala.

Sklonost simplifikaciji je naročito prisutna u delu koji razrađuje proces, odnosno strategiju tranzicije, strukturnog prilagođavanja i restrukturiranja preduzeća. Tvrdi se da se restrukturiranje preduzeća sastoji prvenstveno u privatizaciji. Na taj način se jedan sveobuhvatan i višedimenzionalan proces svodi samo na privatizaciju, koji je važan, ali je samo jedan od segmenata.

Vizija buduće privrede Srbije data je veoma neinventivno, a svodi se ukratko na: dobar standard stanovništva, privlačan ambijent za investitore i zapošljavanje. Vizija buduće Srbije razrađena je u osam stavki, gde su pomešani ciljevi i privredni ambijent. Tu je najpre cilj izvoz oko 45% društvenog proizvoda, što nije ništa novo, ali je potrebno i ostvarivo na srednji rok. Strategija ukazuje na "pročišćavanje od svaštartstva i proizvodnje onoga što se može i ume dobro uraditi" i ambijent koji "daje dobre šanse za investiranje, zapošljavanje i razvoj", uz neophodnu izgradnju privrede, koja je "privlačna za investitore i mladu obrazovanu radnu snagu". Strategija se zalaže za privredu koja je našla svoje mesto između tehnološki visoko razvijenih privreda i privreda kojima je komparativna prednost jeftina radna snaga. Vrhunac nepreciznosti i proizvoljnosti su alineje, gde se govori o "životnom standardu, kakvog nije bilo u Srbiji" i "stvaranju temelja za dobar razvoj" (u smislu održivosti).

Slično napred navedenoj viziji opredeljeni su i ciljevi strategije razvoja. Kao primarni ciljevi opredeljeni su: 1) dostizanje veoma zadovoljavajuće međunarodne konkurentnosti, 2) razvoj privredne strukture, koja će se sa najmanjim troškovima i naporima integrisati sa privredom EU i 3) razvoj privrede sa rastućim učešćem znanja. Izvedeni ciljevi strategije su: 1) rast zaposlenosti i iskoristivih kapaciteta i 2) rast društvenog proizvoda. Osnovna primebda bi se mogla svesti na to da ovako navedeni ciljevi, iako ne u potpunosti, neprihvatljivi po sadržaju, nikako ne mogu biti snažan mobilisajući faktor nosilaca privrednog razvoja. Umesto svega navedenog vizija bi se mogla sastojati u: 1) izgradnji tržišno - socijalne države, 2) strukturnom prilagođavanju oslonjenom na natprosečno brz razvoj tercijarnih delatnosti, 3) dostizanju vrednosti izvoza od oko 40-50% u društvenom proizvodu i dostizanju određenog nivoa životnog standarda merenog DPP.c. (npr. 7000 USD).

U strategijama razvoja pojedinih oblasti, na prvom mestu među oblastima koje treba da maksimiziraju izvoz je elektronska industrija, informatika, telekomunikacije i proizvodnja električnih mašina. Stiče se utisak da su razlozi da se prvo stavi upravo ova, tehnološki i znanjem najintenzivnija proizvodnja, nedovoljno ubedljivi, barem sa stanovišta trenutnih mogućnosti za razvoj ove oblasti (kadrovskih,

infrastrukturnih i investicionih). Naime, među osnovnim polugama razvoja ove oblasti navode se: solidan kvalitet kadra, nedostatak kadra u svetu (?), veliki izvoz električnih mašina (?), cenovna konkurentnost, uverenje da će se izgraditi nacionalna infrastruktura i da će se održati i razviti stimulativan preduzetnički ambijent.

Primer nedovoljne proučenosti domaćih resursa mogao bi se naći u slučaju strategije razvoja drvne industrije. Kao osnovni faktor budućeg razvoja delatnosti navodi se "dovoljnost i kvalitet domaćih sirovina". Ovo je samo delom tačno, jer u Srbiji nema dovoljno kvalitetnih vrsta drveta.

Strategija razvoja industrije tekstila i odeće je primer nedovoljne promišljenosti, ali i neinventivnosti kreatora Strategije. Izvozna strategija razvoja ove delatnosti bi se, po autorima, sastojala u razvoju programa domaćih robnih marki radi izvoza odeće visoke cenovne klase. U strategijama koje su tokom 1990-tih godina razrađivane za period nakon ukidanja sankcija (5, 6, 7), ponuđene su daleko realističnije razvojne šanse (angažovanje domaćih kapaciteta za potrebe stranih prestižnih robnih marki visoke klase).

Kod strategije razvoja vazdušnog saobraćaja važan faktor je, po mišljenju autora, brzorastuća tražnja vazduhoplovnih usluga u svetu. Međutim, nakon 11. septembra 2001. godine, došlo je do drastičnog pada prometa vazdušnog saobraćaja u svetu zbog bojazni od terorističkih napada na vazduhoplove.

ŠTA SE MOŽE UČINITI ILI KAKVA STRATEGIJA RAZVOJA?

Najvažniji rezultat diskusije koja je sprovedena u međunarodnim finansijskim organizacijama na temelju desetogodišnjeg, mešovito iskustva u sprovođenju tranzicije, pre svega suprotstavljanjem stanovišta MMF i Svetske banke o strategiji tranzicije, je formulisanje nove razvojne paradigme - sveobuhvatnog razvojnog okvira (*CDF - comprehensive development framework*). Ovaj pristup baziran je na četiri međusobno povezana principa (World bank, (20), Wolferson J.D. (21):

- integrisana i dugoročna holistička razvojna strategija ili agenda;
- samostalno razvijena strategija;
- implementacija strategije kroz partnerski odnos i
- usredsredenost na rezultate razvoja.

Holistička razvojna strategija se zagovara prvenstveno od strane predstavnika Svetske banke, kao suprotstavljanje uobičajenim preporukama MMF-a iz početka 1990-tih, koje su bile izrazito neoliberalnog karaktera i po mnogim obeležjima jednodimenzionalne-isključivo ekonomske, zapostavljajući druge, takođe važne aspekte razvoja. Holistički, sveobuhvatan pristup podrazumeva izgradnju ne isključivo strategije privrednog razvoja, iako je to okosnica bilo koje razvojne strategije, već razradu i socijalnih, kulturoloških, demografskih, envajromentalnih, prostornih i drugih ciljeva i politika. U suprotnom, strategija se svodi na jednodimenzionalan ili, u najboljem slučaju, višedimenzionalan pristup, koji je u savremenim uslovima prevaziđen, jer iza-

ziva širenje, a ne poželjno sužavanje strukturnih, regionalnih i drugih debalansa, odnosno konflikata. Sveobuhvatna razvojna strategija zagovara definisanje dobro balansiranih i međusobno integrisanih strategija: makroekonomskih, strukturnih, socijalnih i infrastrukturnih razvojnih politika. Takva razvojna strategija treba da bude zasnovana na adekvatno vremenski odmerenom analitičkom radu i da uključi razvojne ciljeve koji su usklađeni sa globalnim razvojnim ciljevima.

Dugoročna razvojna strategija se oslanja na svestranu i dubinsku dijagnozu stanja. Ona ukazuje na ključne oblasti razvoja i nosioce razvoja uključujući interne i eksterne subjekte. Iako treba da bude pripremljena i realizovana u saradnji sa međunarodnim subjektima, sveobuhvatna razvojna strategija treba da bude definisana i sprovedena prvenstveno samostalno. To znači spregu i saradnju sa međunarodnim činiocima, ali ne diktat međunarodnih faktora, uključujući i međunarodne finansijske organizacije. Da je to moguće pokazuje slučaj Slovenije, koja je svoju politiku tranzicije sproveda bez finansijske ili savetodavne pomoći, a naročito uslovljavanja MMF-a. U domaćem slučaju, zbog stepena zaduženosti nije bilo moguće potpuno samostalno delovanje, ali je takođe bio suvišan diktat međunarodnog faktora i nepotrebno bespogovorno izlaženje u susret od strane domaćih nosilaca vlasti za pojedine politike, zakone i mere. Rešenja tekućeg Zakona o privatizaciji iz 2001. godine npr. bila su nepotrebno i nerealistično okrenuta isključivo inostranim potencijalnim strateškim investitorima, a mere liberalizacije spoljnotrgovinskih tokova radikalne i bez postupnog režima.

Strategija treba da bude izgrađena, i u najvećoj meri sprovedena, na bazi konsenzusa najvažnijih socijalnih, interesnih grupa-države, poslodavaca, sindikata i dr. Poželjan je partnerski odnos prilikom formulisanja strategije tranzicije, razvojnih i ekonomskih i drugih politika i prihvatljiv za najvažnije interesne grupe. Neophodno je da, naročito sa stanovišta socijalnih troškova tranzicije, bude unapred poznata dinamika i redosled koraka, kako bi pojedini slojevi stanovništva znali kada gube, a kada dobijaju u vremenskoj dimenziji. U suprotnom, može po raznim osnovama doći do konflikata, koji mogu da dovedu u pitanje i sam proces prelaska na tržišni način privređivanja.

Strategija takođe identifikuje raskorake, uska grla, veze, sadašnje i potencijalne komparativne prednosti i sinergije. Da bi bila uspešna, ona mora biti prevedena u vladin srednjeročni okvir budžetiranja i trošenja, i u razvojnu i ekonomsku politiku. U realizaciji razvojne strategije, kreatori razvojne i ekonomske politike treba da budu usredsređeni na rezultate razvoja. Neophodan je viševarijantni pristup da bi se mogla jednostavno izvršiti korekcija postojećih politika za ukupnu strategiju i za pojedinačne politike.

Najvažniji razvojni cilj poželjne razvojne strategije domaće privrede je dostizanje održivog rasta, polazeći od postojećih strukturnih debalansa, nedovršenih reformi privrednog sistema i nepotpuno izgrađenih tržišnih institucija i potrebe za uključivanjem u regionalno i svetsko tržište. Startni koraci u oporavku domaće privrede mogu biti na bazi povećanog

korišćenja postojećih kapaciteta, ali uspešan povratak na međunarodno tržište može se zasnivati samo na strukturno izmenjenoj privredi. To znači da je privatizacija kao nužan korak veoma bitna (zajedno sa ostalim elementima restrukturiranja preduzeća), ali je mnogo važniji razvoj novih preduzeća, malih i srednjih, bez kojeg nema bitnog povećanja proizvodnje, stvaranja novih komparativnih prednosti i uspešnog nastupa na svetskom tržištu i zbrinjavanja viškova radne snage. Od suštinskog značaja je završetak reformskih procesa.

Prema stavu Hadžić M. (11), operacionalizacija ovako postavljenog cilja-održivog razvoja postigla bi se kroz:

- tranziciju privrede ka tržišnom načinu privređivanja,
- strukturno prilagođavanje i restrukturiranje preduzeća i banaka,
- strategiju otvaranja prema svetskom tržištu.

Jedan od osnovnih uslova za postizanje održivog rasta je sprovođenje procesa tranzicije tj. prelazak neefikasne privrede u tržišno orijentisanu. Proces tranzicije uključuje zaokruživanje tržišnog privrednog sistema tj. izgradnju tržišnih institucija i zakonodavstva. To iziskuje donošenje ili izmene zakonske regulative radi prilagođavanja rešenjima u drugim tržišnim privredama, posebno rešenjima EU. Osim donošenja niza novih zakona ili usaglašavanja postojećih sa međunarodnim tržišnim standardima, postoji značajan prostor za efikasniju primenu zakona, naročito u sferi zaštite svojine i ugovora.

Privatizacija podrazumeva višekolosečni pristup, pri čemu vremenom pojedini modeli dobijaju različit značaj. Stvaranje uslova za nesmetano funkcionisanje tržišta-tržišta dobara-ropa i usluga, faktora -rada i kapitala i tržišta imovine i ostalih razmenskih vrednosti, uključuje izgradnju nepostojećih i dogradnju postojećih institucija, povećanje stepena konkurencije, delovanje politike konkurencije, početak delovanja antimonopolskog zakonodavstva, poštovanje pravne regulative i liberalizaciju tržišta prema spoljnom okruženju.

Cilj sprovođenja procesa strukturnog prilagođavanja i restrukturiranja preduzeća i banaka je stvaranje kritične mase privrednih subjekata sposobnih da posluju efikasno u uslovima čvrstog budžetskog ograničenja. Ukoliko privredni subjekti nisu zdravi, onda je reakcija privrede prema sprovedenoj ekonomskoj politici pogrešna, a efekti mera manji. Politika strukturnih promena treba da bude usmerena na pravazilaženje postojećih strukturnih disproporcija, povećanje učešća tercijarnih delatnosti u stvaranju društvenog proizvoda, veći značaj malih i srednjih preduzeća i privatnog sektora u privredi. Makroekonomsko restrukturiranje uključuje izmene strukture ponude u pravcu povećanja standarda roba i usluga, specijalizaciju i standardizaciju i poboljšanje kvaliteta. Na mikroekonomskom nivou tok je dvosmeran: ofanzivan - u pravcu stvaranja novih preduzeća prvenstveno u tercijarnim delatnostima, malih i srednjih preduzeća privatnog vlasništva, okrenutih međunarodnom tržištu i defanzivan - u smislu sveobuhvatnog restrukturiranja preduzeća, naročito preduzeća sa problemima: organizaciono, svojinsko, finansijsko, programsko, tehnološko, kadrovsko restrukturiranje.

Proces restrukturiranja uključuje i bankarski (finansijski) sektor. Ovaj proces obuhvata finansijsku konsolidaciju i sanaciju banaka, koja je u dobroj meri odmakla na temelju likvidacije četiri najveće domaće banke sa velikom kontaminiranim aktivom, jer je ocenjeno da ne postoje izvori finansiranja koji bi omogućili njihovu sanaciju i konsolidaciju. Međutim, preostaje privatizacija većeg broja domaćih banaka i proces njihovog ukрупnjavanja. Važan element restrukturiranja finansijskog sistema je njegovo otvaranje prema međunarodnom tržištu, gde su načinjeni početni koraci najpre, kroz davanje licenci stranim bankama i započinjanje procesa pripajanja sa stranim bankama (merger -spajanje). U razvoju finansijskog tržišta nije dovršena nepohodna zakonska regulativa.

Strategija otvaranja prema svetskom tržištu naglašava značaj uključivanja privrede u međunarodne ekonomske tokove i intenziviranje spoljnotrgovinske razmene. Ovakva orijentacija se postiže prioritarnim tretmanom izvoznog sektora u celini, što je veoma važno radi prevazilaženja ograničenosti domaćeg tržišta. Intenzivnije uključivanje domaćih preduzeća u svetsku privredu povećava stepen konkurentnosti domaćih preduzeća, jer motivišuće deluje na njih kroz proces liberalizacije. Cilj sprovođenja spolja orijentisane razvojne strategije je povećanje stepena konkurentnosti domaće privrede, veća efikasnost privređivanja i specijalizacija u proizvodnji i uslugama. Oslonci politike otvaranja treba da budu realan i stabilan kurs dinara, liberalizacija spoljnotrgovinskih tokova i otvaranje prema stranim investicijama i njihovo stimulisanje.

OKVIRI ZA STRATEGIJSKO PLANIRANJE TERITORIJALNOG RAZVOJA INDUSTRIJE

Jedna od paradigmi u planiranju industrijskog razvoja i razmeštaja u prostoru jeste optimizacija i efikasnost funkcija i aktivnosti, supra i infrastrukture, kompleksa, pojedinih objekata ili kapaciteta. Prema Zeković, S. (23), strategijsko planiranje razvoja podrazumeva utvrđivanje načina prostorne organizacije za realizaciju (alokaciju) razvojnih programa i istovremeno predstavlja sredstvo za inicijaciju i proveru planskih ideja. Strategijsko planiranje razvoja određenog prostora na svim nivoima podrazumeva orkestraciju raspoloživih/ključnih resursa na kreiranju konkurentne prednosti, uz izbor planskih okvira, ciljeva i determinanti. *Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja podrazumeva upravljanje promenama i kreiranje promena*, tj. načina restrukturiranja procesa razvoja u okviru socioekonomskog i prostorno-ekološkog konteksta, nove prostorne organizacije, kreiranje uloge novih razvojnih i lokacionih faktora, promenu uloge prostora i "ekoloških faktora", promene (smanjenje) broja upravljačkih nivoa, bolje upravljanje u okviru pojedinih delova/celina i dr. Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja moguće je u okviru sledećih faza:

- **analiza prostornog razvoja** (interno/eksterno), moguća primena SWOT analize (prednosti, slabosti, šanse i rizici), fokusiranje ključnih tema razvoja;
- **vizija-misija-ciljevi razvoja** (definisanje i usmeravanje planiranja), ograničenja i potencijali, kriterijumi za vrednovanje;

- **kreiranje strategije** - utvrđivanje razvojnih varijanti (kriterijumi za izbor, pristup i metodi vrednovanja, ocena varijanti-strategija, izbor rešenja, verifikacija);
- **implementacija strategije** (način realizacije/ implementacije, politike prostornog razvoja, set sektorskih politika i planova, instrumenti za realizaciju, akteri);
- **kontrola i praćenje realizacije** (indikator, metodi...).

PRISTUP I NAČELA U KREIRANJU PROSTORNOG RAZVOJA

Strategijsko planiranje razvoja podrazumeva različite metodološke pristupe i razvojno-planerske aktivnosti. Osnovni savremeni pristupi u planiranju razvoja fokusirani su na novine i iniciranje promena u okruženju i to su: integralni, holistički, inovativni, kreativni, preventivni, proaktivni, promotivni/restruktivni, fleksibilni, (de)stimulativni, direktivni pristupi.

Prema iskustvima zemalja u tranziciji, a u skladu sa principima prostornog planiranja EU, principima održivog razvoja, novi trendovi planiranja prostora usmereni su ka promenama metodologije i sadržaja planiranja. U periodu tranzicije ka tržišnom privređivanju i promenama socioekonomskog sistema, osnovna načela strategijskog razvoja su znatno izmenjena u odnosu na dosadašnju praksu, zbog novih turbulentnih promena u svim sistemima ekonomije, društva i prostora:

- ništa nije sasvim jednostavno (okruženje se menja svakog trenutka);
- sve je neizvesno (tradicionalno planiranje, uloga planiranja, primena metodološkog pristupa svojstvenog prethodnom soc-realističkom periodu, dosadašnja uloga prostora i faktora lokacije, životne sredine, način upravljanja i odlučivanja, organizaciona struktura, kontrola); i
- svi se moraju menjati (svi akteri u procesu planiranja i realizacije planskih/investicionih odluka - do upravljačkih mehanizama, naraslih pojedinačnih legitimnih interesa iz različitih krugova, planerskih timova, menadžerskog tima i sl.).

Jedno od osnovnih pitanja u kreiranju novog pristupa strategijskom planiranju prostornog razvoja industrije, jeste odnos prema novim, turbulentnim promenama i uslovima okruženja, očekivanim promenama (u profesionalnom metodološkom portfoliju) i uvažavanje dinamizma spoljnih realnih, rapidno rastućih promena socioekonomskih, političkih i drugih. U socioekonomskom okruženju evidentna je akceleracija strategijskih promena, koju uslovno možemo podeliti na tri tipa:

- I - evolutivne promene (sa malim pomacima);
- II - prekinuta ravnoteža (npr. smanjenje broja nivoa upravljanja ili odlučivanja) i
- III - revolucionarne promene.

Karakter ovih promena može da bude (1) inkrementalnog tipa - (a) podešavanja promena i (b) prilagođavanja, adaptacije ili (2) stvarnog transformacionog/transicionog tipa promena kroz (a) planiranu transformaciju ili (b) prinudnu transformaciju. Uloga strategijskog planiranja je reakti-

vna u slučaju inkrementalne promene adaptacija/prilagodavanja i transformacione promene prinudnog tipa, dok je uloga strategijskog planiranja proaktivna u slučaju inkrementalne promene podešavanja i planiranja/kreiranja transformacija (Tabela 1).

Tabela 1: Tipovi strategijskih promena - priroda promene - prema Mašić B. (14)

Uloga strategijskog planiranja	T I P P R O M E N E	
	PROAKTIVNA	1. Inkrementalna promena
	a) Podešavanje	a) Planiranje transformacija
REAKTIVNA	b) Adaptacija	b) Prinudna transformacija

Razvoj i prostorna organizacija industrije u Srbiji trebalo bi da se zasniva na: (i) opštim i posebnim ciljevima razvoja i osnovnim strateškim opredeljenjima (razvoju "klasičnih" i *high-tech* grana); (ii) uočenim problemima postojeće prostorne strukture ove delatnosti; (iii) novim lokacionim faktorima industrije (posebno *high-tech* industrije); (iv) novim prostornim/lokacionim formama industrije (*high-tech* aglomeracije, tehnološki, industrijski, naučni parkovi, slobodne zone i td.); (v) lokaciono -razvojnom potencijalu i ograničenjima pojedinih prostora za smeštaj industrije; (vi) utvrđenim kriterijumima teritorijalne alokacije investicija u ovu delatnost i principima održivog razvoja. sa predlogom planskih mera, propozicija i načina aktiviranja pojedinih lokaliteta.

Za prostorni razvoj industrije od velikog značaja su tehnokonomske karakteristike pojedinih sektora zbog različitih oblika "ekološkog" pritiska na prostor: 1) potrošnja zemljišta (površine lokacije), 2) energetska potrošnja, 3) potrošnja vode, 4) izlivanje otpadnih voda, 5) generisanje transportnih tokova, 6) emisije zagađujućih materija, 7) potrošnja sirovina (ne)obnovljivih.

Promena uloge prostora i lokacionih faktora u planiranju industrijskog razvoja

U dosadašnjoj teoriji i praksi strateškog planiranja industrijskog razvoja i planiranja pojedinih industrijskih investicija, prostor i životna sredina su imali relativno mali značaj. Međutim, evolucijom saznanja i svesti o sve većoj ulozi prostora i životne sredine, kao limitirajućih faktora u planiranju industrijskog razvoja, došlo je do ispoljavanja "suprotstavljenih" pristupa u tretmanu lokacionih i ekoloških aspekata budućih investicionih zahvata. Prema tradicionalnim ekonomskim teorijama, industrijski razvoj primarno je određen ulaganjem kapitala i zaposlenošću, uz izostanak tehničkog progressa i lokacije. Neoklasična teorija proporcionalnih faktora, koja uključuje tehnički progres, ukazuje na poseban značaj lokacionih ekonomija, kao rezultata prostornog širenja industrije, i na ulogu aglomerativnih ekonomija-urbanih ekonomija, u planiranju industrijskog razvoja. Sa stanovišta prostornog planiranja industrije, savremena iskustva razvijenih zemalja upućuju na radikalnu promenu uloge lokacionih faktora.

Prema savremenom pristupu, vodeći lokacioni faktori industrije su visokostručni kadar, naučno-istraživačke i razvojne institucije, univerzitet, tržište, krupna regionalna infrastruktura, urbana inovativna infrastruktura (urbane i lokacione ekonomije, proizvodni fondovi, urbani servisi, infrastruktura, kvalitet življenja, estetski kvaliteti grada itd.). Istraživanja lokacionih faktora i kriterijuma *high-tech* industrije su vrlo opsežna i ukazuju na razlike u stavovima teoretičara (Markusen A., Hall P. (13), Scott, Storper, (17). Teoretičari Scott i Storper, (17) odbacuju teoriju Markusena (13) o jedinstvenim lokacionim faktorima *high-tech* industrija, uz isticanje faktora visokostručnog kadra i ekonomije aglomeracije (grupisanja). Saxenian (16) podržava pogled da aglomeracija visoke tehnologije (u razvijenim centrima i manje razvijenim područjima) podstiče sinergetske faktore i poseduje mnoge prostorne i infrastrukturne atribute.

Uvažavajući ključni značaj industrijske delatnosti, ne samo u socioekonomskoj sferi, već i u organizaciji i korišćenju prostora, uticaju na kvalitet životne sredine i promenama prostorne strukture, kao i raskorak između teorijskih saznanja i naše prakse, trebalo bi prilagoditi i uskladiti metodologiju i proceduru izrade relevantnih analiza u procesu planiranja industrijskih investicija. Radi uspostavljanja "održivog" sklada u odnosima industrijskog razvoja i prostora, težište u strukturnom i prostornom planiranju je na omogućavanju načina integracije prostora i životne sredine u socioekonomski razvoj, radi ekološkog "zdravlja" zemlje, regiona, lokalne zajednice. Funkcija planiranja i javne odgovornosti svodi se na optimizaciju industrijskog razvoja, energetike, saobraćaja, ljudskih naselja, turizma i rekreacije, servisa i infrastrukture, u skladu sa kapacitetom životne sredine. Zbog toga je integralno planiranje ovih segmenata posebno važan segment socioekonomske i prostorno-ekološke kohezije urbanog/regionalnog prostora.

ZAKLJUČAK

Strategija privrednog razvoja Srbije trebalo bi da bude opredeljena opštim socioekonomskim uslovima i pretpostavkama o: (a) nastavku procesa restrukturiranja privrednog sistema i ekonomskog ambijenta, tranziciji ka tržišnom privređivanju, promenama svojinske, tržišne, makroekonomske, proizvodne, programske i drugih politika; (b) otvorenosti zemlje i ekonomije za sve oblike i modele direktnih stranih ulaganja; (c) uspostavljanju adekvatnog tržišno-planskog mehanizma u obezbeđivanju građevinskog zemljišta za lociranje privrednih sadržaja/ulaganja; (d) uvođenju transparentnih pristupa i regionalnih koncepcija razvoja, korišćenja, uređenja i zaštite prostora, na principima i kriterijumima održivog razvoja, primene ekomenadžmenta, standarda kvaliteta; (e) uvažavanju promena i "novih" zahteva u regionalnoj politici razvoja prostora; (f) potrebi prilagođavanja regionalnih planova/projekata evropskim strateškim i strukturnim inicijativama, planskim iskazima, propozicijama, standardima - npr. osnivanja preduzeća, privrednog restrukturiranja, izgradnje infrastrukture, zaštite životne sredine, humanog razvoja i dr.

Tranzicija privrednog sistema ka tržišnoj ekonomiji ima duboke tragove i na razvojnu i prostorno-plansku politiku i planiranje industrije u Srbiji. Ocenjuje se da kompleksnost planiranja privrednih investicija u našoj zemlji podrazumeva da će veliki deo investicionih projekata biti realizovan u skladu sa zakonskim okvirima o privatizaciji (u okviru postojećih kapaciteta/lokaliteta), deo investicija realizovaće se novim ulaganjima privatnog sektora preduzetništva, partnerstvo javnog i privatnog sektora, dok će deo investicija biti realizovan putem direktnih stranih investicija u otvaranje novih preduzeća. Iz aspekta makro nivoa, otvaranje novih preduzeća predstavlja ključ uspeha tranzicije ka tržišnoj privredi zbog stvaranja većeg broja radnih mesta i nove zaposlenosti u odnosu na viškove zaposlenih koji ostaju bez posla. Zbog toga, strategija razvoja i tranzicije ka tržišnoj privredi trebalo bi da se zasniva na politikama i merama koje podstiču održivi privredni rast.

Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja industrije podrazumeva upravljanje promenama i kreiranje promena, tj. načina restrukturiranja procesa razvoja u okviru socioekonomskog i prostorno-ekološkog konteksta, nove prostorne organizacije, kreiranje uloge novih razvojnih i lokacionih faktora, promenu uloge prostora i "ekoloških faktora", promene lokacionog ponašanja industrije i nastanka novih "agregiranih" lokacionih formi industrije. Prioriteti prostornog razvoja obično su utvrđeni strateškim okvirima i rešenjima republičkih i lokalnih razvojno-planskih dokumenata, ekonomskih i sektorskih politika.

LITERATURA

1. Begović B., (2003): "Reforma, tranzicija i siromaštvo", u "Strategija reformi", Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
2. Filipović M., Njegovan Z., Hadžić M. (2002): "Uloga tržišta i planiranja i usklađivanje tržišnih i planskih odluka u uslovima tranzicije", u Vujošević M. (r.) "Prilog unapređenju teorije i prakse planiranja i implementacije", IAUS, Beograd, str.4.
3. Galić J., Radovanović M., Fabris N., (1998): "Istine i zablude o tržišnom karakteru jugoslovenske privrede", u "Strategija razvoja Jugoslavije i uključivanje preduzeća u svetsku privredu", Kopaonik, Savez ekonomista Jugoslavije, Beograd, str.187-197.
4. Grupa autora, (1998): "Analiza sive ekonomije u SRJ u periodu tranzicije sa procenama za 1997. godinu i preporukama za legalizaciju", Ekonomski institut, Beograd
5. Grupa autora (1995): "Mere ekonomske politike - tranzicija i restrukturiranje", Ekonomski institut, Beograd.
6. Grupa autora, (1996): "Koncepcija razvoja Srbije do 2010. Godine", Ekonomski institut, Beograd.
7. Grupa autora, (1998): "Strategija razvoja Jugoslavije do 2010. godine sa vizijom do 2020. godine", Ekonomski institut.
8. Grupa autora, (2003): "Strategija razvoja privrede Srbije do 2010. godine", Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije, Matejić V. (r.), Knjiga I i Knjiga II, Beograd.

9. Grupa autora, (1996): "Procena sive ekonomije Srbije za 1995. godinu sa ocenom dosadašnjih i predlogom novih mera", Ekonomski institut, Beograd.
10. Hadžić M. (2001): "Preispitivanje tranzicije u Srbiji", Ekonomski anali, tematski broj, Ekonomski fakultet, Beograd.
11. Hadžić M. (1998): "Strategija razvoja Srbije i Beograda", u Vujošević M. (r.) "Socioekonomski i ekološko -prostorni aspekti u generalnom urbanističkom planiranju", Urbanistički zavod Beograda, str.96-121.
12. Madžar Lj., Knežević V., Savin D., Bošnjak M., Bujišić B. (1992): "Makroekonomsko planiranje u svetu tržišnih privreda", SZDP, IBN Centar, Beograd.
13. Markusen A, Hall P. (1986): "Silicon landscapes", Allen and Unwin, Boston.
14. Mašić B., (2003): "Strategijski menadžment", u "Tržišna orijentacija i razvoj preduzetništva u NIO", Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj, RS, Evropska agencija za rekonstrukciju, Beograd.
15. Nellis J. (1999): "Time to Rethinking Privatization in Transition Economies, Finance and Development", Washington D.C., June 1999, Vol 36, No2.
16. Saxenian A., (1993): "The genesis of Silicon Walley", Built Environment, No 9/93.
17. Scott A.J., Storper M. (1987): "Industrial Change and territorial Organization", Allen and Unwin, Boston, 1987.
18. Stiglitz J.E., (1999): "Where are going Reforms?", Conference of IBRD, Washington DC.
19. Vujošević M. (2002): "Novije promene u teoriji i praksi planiranja na Zapadu i njihove pouke za planiranje u Srbiji/Jugoslaviji", IAUS, Beograd, 2002., str.40
20. World Bank, (1999): "A Proposal for a Comprehensive development Framework", January 1999, WB, Washington D.C.
21. Wolferson J.D.(1999): "Comprehensive Development Framework - Coalition for Change", Adress for the Board of Governors, World Bank, Washington D.C.
22. Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br.47/maj 2003.
23. Zeković S. (1997): "Tehnički progres i regionalni razvoj industrije u Srbiji", Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.